

TOOMAS HAUG

A. H. T. LAHKUMINE KOITJÄRVELT

Lapse süünd „Kõrboja peremehe“

1

Täna kujutame „Kõrboja peremeest“ vahelduseks ette näitusena. See tähendab, üritame lugeda romaani nagu tekstuaalset keskkonda, kuhu autor on meie jaoks pannud välja mitmesuguseid asju. Ja mitte ajaviiteks, vaid ta on tahtnud, et me neid asju ka tõeliselt märkaksime, neist aru saaksime ja nende vahele seoseid looksime.

Ülesanne on seda paelavam, et „Kõrboja peremehe“ protomaastik paigutub nii ühemõtteliselt Koitjärve külla, sellesse soodest ja rabadest, metsadest ja mägedest piiratud üksildasse paika, looduslikku näitusesaali, kuhu kirjanik on meile oma viirastuslikult areda romaani üles seadnud. Nii et meil on võimalus seda oma rikkumata näitusekülastaja pilguga vaadata.

„Kõrboja peremehe“ senine kriitika on tihti tegelnud küsimusega, kui realistlik või romantiline on see romaan. Üldse on XX sajandi eesti kirjanduskriitika üks painavaid küsimusi see, kui õigesti ja elutruult on üks või teine teos kirjutatud. Ja realistlikkuse määr näitab sageli ka teosele antava hinde kõrgust. „Kõrboja peremeest“ hinnati ilmutumisaegses kriitikas üldiselt tõepäraseks, aga väike kahtlus siiski jäi. Nii näiteks käsitletakse Katku Villut realistliku tegelaskujuna – unsuminev mees on vähemalt eesti traditsioonis üldse üks hästi realistlik nähtus. Kõrboja Anna tekitas aga kõhklusi: kas selline piirideta kannatlikkus unsumineva mehe armastamisel on ikka realistlik? Kas üks maatüdruk, kes unistab oma isatalu ülesehitamisest, võiks nii kiindunult panustada Katku Villu sugusesse peremehetüüpi? Kas pole tegemist romaani nõrkusega, romantilise liialdusega?

Jah, kahtlemata on siin tegemist liialdusega. Ja kui meie nüüd 85 aastat hiljem siseneme Tammsaare romaani nagu näitusesaali, siis otsimegi kõigepealt üles Anna, et temas selgust saada. Kusjuures meid kannab veendumus, et kirjanik on kõik meile vajaliku oma näitusele välja pannud, et teoses on vastused kõigile küsimustele.

Aga enne peame mööduma uksehoidjast, võib-olla isegi kuraatorist, Knut Hamsunist. Ja me takerdume tema kuuevoltidesse nagu mitmed enne meid. Pole ka ime, sest Tammsaare ja Hamsuni seostamise traditsioon on sama vana kui „Kõrboja peremees“ – selle algusotsas on Albert

Siinne kirjapanek võlgneb tänu „Kõrboja peremehe“ (1922) esmailmumise 85. aastapäevale pühendatud näituse ettevalmistamisele Tammsaare muuseumis Vargamäel ja Tallinnas (kaasautorid Maarja Väino ja Aadam Kaarma). Autor tänab ka Ruth Mirovit ja Lehte Tavelit asjakohaste osunduste eest.

Kivika legendaarselt põlglik arvustus (1923) ja selle tõigarikkaima ülevaate saab Hilve Rebase artiklikogust „Uhke Põhjamaine“ (2003), kus leidub mitu Hamsuni ja eesti kirjanduse, sealhulgas „Kõrboja peremehe“ puutepunktidele osutavat kirjutist.

Keskse inspireerijana tuleb esile Hamsuni „Paan“, eriti selle üksildusele määratud, traagilis-romantiline peategelane leitnant Thomas Glahn, kes jalutab läbi eesti kirjanduse, nii et teda nähakse ilmumas Tammsaare, Rohu, Gailiti ja Tuglase romaanides, Kärneri „Biankast ja Ruthist“ rääkimata. Seepärast pole imestada, et Kivikas loetleb Glahni ja Katku Villu sarnasusi (trotslik meel, kaks naissuhet, enesetulistamine, jahikirg, saatulik dünamiidipauk kivimäel, eluvõõras unistamine). Ja et ta üleolevalt usaldab võrdluse jätkamise lugeja hoolde, sest asi on ütlematagi selge. Tõepoolest, me märkame veel muudki, näiteks struktureerivad Hamsuni suvitusromaanid kaks olulist *rahvapidu*, nagu „Kõrboja peremeestki“, kusjuures üks neist on n.-ö. murranguline (tants, paadisõit, koer...) ja teisel Glahn joob ja koperdab Katku Villu kombel tantsijatel jalus. Oluline seos näib olevat ka koerasümboolikas: Hamsunil ei kingi Glahn armastatule (kelle *jalajälgi* ta oma üksildase hüti ees on uurinud) küll mitte iseenda laipa, nagu tegi Tammsaare tegelane, aga läkitab talle siiski oma *koera surnukeha*. (Ja koera surm ehmatab Villu surmapäeval ju ka Kõrboja Annat.) Tammsaare tõlgitud Hamsuni „Victoria“ võimaldab aga teha eriti subtiilseid tähelepanekuid: meie ees on ebavõrdne armastajapaar, nende noorusel toimunud armurituaal on kinnitatud *puuoks*a koorimisega, mida hiljem meenutatakse mehele, kelle juurde üles *kivimurdu* minnakse ja kelle *silma on viga saanud*, kui mainida ridamisi Kõrboja märksõnu.

Katku Villu ehitus- ja ilutulestikukirele on Hilve Rebane leidnud lisaks paralleele „Segelfossi alevikust“. Nii Kivikas kui ka Rebane tunnistavad, et sarnaste sisuseikade kõrval on oluline ka Tammsaare teose jutustamisviis, hämaravõitu atmosfäär, hamsunlik rütm.

Ühise rütmi taustal paistavad ka erinevused hästi silma. Kõrboja Anna lähitüüpi (ja Annaga seostuvat sotsiaalset, uue elu ja töö probleemi) „Paanis“ ei leidu. Aga palju olulisem – Hamsuni panteistlik ning tundlev jumalasuhe on hoopis teisest ooperist kui Tammsaare oma. Leitnant Glahn harrastab mäenõlval oma üksildases onnis öist meditatsiooni, kohutub vaimudega, autor kirjeldab tema kõiksuse-elamusi: „Tunni aja pärast hakkavad mu meeled võnkuma kindlas rütmis, kõlan kaasa suures vaikus, kõlan kaasa. [...] tunnen end kerkivat maisest olemisest [...] Jumal seisab kuskil läheduses ja vaatab minu pääle.“ Kõik see ei kõla tammsaarelikult, kuigi on selge, et ka Tammsaare teostes esineb religioosset eksaltatsiooni. Aga kõigest järjekorras.

Praegu on oluline rõhutada, et Hamsun oli kahtlemata „Noor-Eesti“ ringkonna Euroopa-ihaluste üks sihtpunkte. Nii nagu noorel Suitsul õnnestus ilmuda Georg Brandese palge ette Stockholmi „Grand Hotel’is“ aastal 1906, nii rändas Bernhard Linde 1910. aastal Kristiaaniasse ja kihu-

tas autoga mägiteedel, ainsa eesmärgiga kohtuda sealse „Grand Hotel’i“ kohvikus Knut Hamsuniga. Tõsi küll, hotellis tabas teda pettumus: Hamsun oli purjus ega rääkinud sõnagi. Kuid suurmehe karisma jäi kummitama isegi läbi pettumuse.

Tammsaare ei vajanud palverännakuid välismaale, tema kohtus Hamsuniga Koitjärve metsavahel õiges rütmis jalutades. (Olgu lisatud, et 1918. aastal ilmus Tammsaarelt Hamsuni „Unistaja“ ja 1924–1925 „Victoria“ tõlge. Et kombeks hakkas saama tõlkimine originaalkeelest, siis Tammsaare, kes ei osanud norra keelt, loobus uutest pakkumistest.) Kusjuures nendel kohtumistel oli Tammsaare juba olukorra peremees, sest ta on meenutanud: „Üliõpilaspõlves huvitas mind Knut Hamsun, kuid mõne aastaga kasvasin ma temast üle.“

Ometi on ilmne, et „Kõrboja peremehega“ rajab Tammsaare hamsunlikult varjundatud intertekstuaalse loomemeetodi. Tekstidest teksti kasvatamine on Tammsaarele omasem, kui on tahetud arvata. Silmas pidades näiteks piibliallusioonide rolli ta hilisemas loomingus, võib isegi öelda, et 1920. aastate algusest peale rajab Tammsaare oma loomingu kava-kindlalt maailmakirjanduse sisse, loob talle sinna oma eestipärase intertekstuaalse kärje. Tema hilisem legendaarne tõlkimisärevus on niisiis lihtsalt tekstide lõpliku paikanihutamise kannatamatu ootus. Ja tema varasemas maailmakirjanduse tajumuses pidi omas ajas ülipopulaarne Knut Hamsun tahes ehk tahtmata mängima nakatavat rolli.

See missioon ilmneb väiksemaiski seikades. Nii näiteks on Hilve Rebane tuvastanud Hamsuni jutu „Keskmise suurusega üsna harilik kärbes“ (e. k. 1900), mis kujutab kirjaniku ja kärbse traagilist sõprust. Ta ütleb sealjuures: „Näib, et Tammsaare jutustuse „Kärbes“ algmotiiv peitub selles Hamsuni palas, on aga struktuurilt ja eetilistelt probleemidelt märksa keerukam.“

Tsiteerin seda lauset seetõttu, et just praegu on mul kavas need Hilve Rebase sõnad kanoniseerida. Võttes arvesse Anna-suguse naiskuju olematust „Paanis“ ja eesti ning norra kärbeste tasemevahet, võiksime esimese lähendusena sõnastada Hamsuni ja Tammsaare suhte nii: „Kõrboja peremehes“ leidub Hamsuni „Paanist“ (ja kust veel) nopitud motiive, mis on rakendatud aga nii struktuurilt kui ka eetilistelt probleemidelt keerukama teose teenistusse.

Oma maailmakirjandusliku kärje rajamine tähendas — kujundlikult võttes — ka ülekasvamist Hamsunist.

Ja seda tajudes me oleme näitusesaali uksest sees ja uksehoidja kuuevoltidest priid.

2

Agas mitte veel täiesti vabad näituse vaatamiseks ja Anna ülesotsimiseks. Enne peame astuma ettevaatlikult ka üle Käthe varju, mis langeb Tammsaare biograafias Koitjärve viimasele suvele.

Koitjärvelt lahkumine, kus Tammsaare oli suuremate-väiksemate vahedega elanud umbes 15 aastat, oli kahtlemata tema elu kõige olulisem murrang: lõppes suur eelmäng ja algas klassiku tööpäev. Ja selles murrangukohas on 23-aastane Käthe Veltmann, kes levinud arusaama järgi äratav 41-aastase vanapoisil tõekest loodusunest, sunnib endaga abielluma ja viib ära linna töölauda taha. Niisugune on müüt, mida me nüüd diskreetset üle Käthe varju astudes uurime. Mitte kummutamise, vaid parema arusaamise huvides.

1918. aasta lõpul sõidab Tammsaare Tallinna, põhjuseks venelaste pealetung alanud Vabadussõjas. 1919. aasta jaanuari alguses on rinne Kehra all ja Koitjärve lühikeseks ajaks enamlaste valduses. Sõja käiku tuleb küll pöörde, aga Tammsaare on endiselt pealinnas, käib Kätheaga kontsertidel, märtsikuust alates ka kodus külas. Aprilli lõpus läheb ta Koitjärvele tagasi ja pole märke sellest, et ta kiirustaks Kätheaga uuesti kokku saama, pigem ilmutab ta ükskõiksust — Käthe külaskäiku kavandatakse alles suve keskpaiku. Näib, et ta on kiirustanud pigem Leeni Ploompuu õe pulma, et kohtuda seal Leeniga, oma legendaarse Koitjärve-sümpaatiaga. Ja 28. mail saadab ta Käthele peaaegu solvavalt ignorantse kirja, mis sisaldab muu hulgas sarkastilisi allegooriaid koduloomade ja -lindude perekonnaelust. Nii et näib — kohe pärast seda kirja on Käthe läinud ja pannud lehte meeleteate nende abiellumisest. 7. juunil on ta Aegviidu rongijaamas, käes ajaleht, mille esiküljel, otse Alide Erteli novellikogu „Moodne daam“ reklaamkuulutuse all ilutseb teade: „Anton Hansen* Käthe Hansen sünd. Weltman* Abielusse astunud 7. juunil“. Ja sellele, eesti kirjandusloo ühele kurioosemale seigale järgneb hämaralt heitlik periood nende suhetes. Tõrksal Tammsaarel on tugevad põhimõttelise poissmehe argumendid: vanadus, vaesus, vilets tervis, suutmatust vastutust võtta, üksildane iseloom; on täiesti selge, et ta ei saa abielluda; ometi vastupanu raueb, ta asub Käthe juurde elama ja nende abielu registreeritakse lõpuks 13. märtsil 1920.

Käthe mälestuste järgi oli lahkumine Koitjärvelt Tammsaarele lihtne: „Tammsaare algas minu juures abielu Tallinnas 1. septembril. [---] Kohe kooselu algul sõitis ta paariks nädalaks Tartusse raamatukogudesse töötama. Sinna sõitis ta hiljemgi. Kõik läks lõpuks ilusasti korda.“

Tegelikkuses asjad nii sujuvalt ei kulgenud. Sest kooselu algul ei leia me Tammsaaret Tartust, vaid hoopis uuesti Koitjärvelt. Ta on tulnud oma ruudulise kohvriga linna Käthe juurde, aga läinud Koitjärvele tagasi. Ja halvemal juhul on ta seda koguni nimetanud Tartus-käiguks. 13. septembril 1919 kirjutab ta Koitjärvelt kirja oma ülikoolisõbrale Leo Simsivardile, ikka pisut praalivas stiilis, nagu ta seda „meestevahelisel“ suhtlemisel tarvitas. Kiri algab nii: „Kui ma viimati Tallinnas käisin [ta ei ütle, et on asunud Tallinnasse elama], siis oli mulle armsa Tartu poolt neiu Mikkel-saari eestvõttel kohuseks tehtud Sinuga karunahkadest rääkida, mida? Seda ma enam ei mäleta. Nüüd sain ma Tartust kirja ja seal sees küsitakse minult, kas ma karunahkadest Tallinnas rääkinud olen.“

On ilmne, et krüptilised karunahad üksnes sublimeerivad kirja tunde-
tooni. Anette Mikkelsaare kohta, kellega Tammsaare oli Kaukaasias koos
tiisikuseravil ja keda nähakse „Varjundite“ prototüübina, on kirjaniku
ülikoolikaaslane Voldemar Tomson talletanud järgmine teate: „...selle 3–4
aasta vältel, mis mul oli juhus temaga [Tammsaarega] kokku puutuda, ei
tea ma peale tiisikushaigusse surnud neiu Mikkelsaare kedagi, kelle vastu
tal silmapaistvat sümpaatiat oleks olnud.”

1919. aasta septembris on Tammsaare igatahes Koitjärvel, loeb Anet-
telt saadud kirja ja meenutab nende ühiseid päevi Punasel Lagedal. Kus-
juures kogu ta olek on ikka veel endistviisi Koitjärve-keskne, ta ütleb sõb-
rale: „kui ma jälle kord Tallinna tulen – vast oktoobris”. Selle taustal on
pikemad mujal-käigud vähemalt kahtluse all, sest ka Linde meenutab, et
„1919. a. septembri-, oktoobri-, novembri- ja detsembrikuul käis A. H. T.
maalt vahetevahel Tallinnas”. Kuna Linde viitab 1920. aasta sündmusi
käsitledes oma päevikumärkmetele, siis võiksime oletada, et sellelgi teatel
on päevikuline alus, millele osutab ka veidi kummaline, nagu päeviku
lappamisel sünenud kalendaarne sõnastus.

Kuid Tammsaare isiklik kalender on 1919. aasta pöördelisel sügistelvel
meie jaoks peaaegu tühi. Ta on avaldanud paar artiklit, sealhulgas Karl
Rumori lembejutu „Tuled sügis-öös” arvustuse, ja kirjutanud Leeni
Ploompuu palvel soomlastele pikema ülevaate Eesti olukorrast pseudo-
nüümi *Kaduv* all. Märkame nendes palades murranguaja ilmekaid ise-
loomustusi, nii „Kirjas Eestimaalt”: „Tänini polnud meie – maa põlis-
elanik, eestlane, rahvas – mitte midagi, nüüd peab ta korraga kõigeks
saama. [---] Praegu on ju kõik võimalik, isegi imeteod.” Ja Rumori arvus-
tuses kirjeldatakse kergemas toonis samasugust ühiskonnas küpsevat
identiteedimurrangut: „...nagu tunneksime iseendid oma kodumaal su-
vitajatena. Või kipume ehk elu võtma kui suvitajad? [---] Ah seda kätte-
saamatut, ah seda igatsuste igatsust, ah seda kodu! Kõik suvitajad nõua-
vad sinu järele.”

Kusjuures – kõige huvitavam on siiski *Kaduv*, kummaline, seletamatu
varjunimi, sellest hoolimata, et Tammsaare on meie vaatepiirilt sel ajal
tõepoolest kadunud. Muidugi – me võime ju fantaseerida –, kui silmas
pidada kirjutise kavandatavat tõlkimist soome keelde ja seda, et Tammsaarel
oli kombeks oma tundeid naiste vastu üles näidata salapärase, minimalistlike
vempudega (nagu näiteks Käthele sahvrisse peidetud roos), võib siin olla tegu
soomekeelse sõnaga verbist *katua* (kahetseda). Nii et kaastöö on saatnud
Leenile tema kahetsev, novembrikuisel Koitjärvel kaduv Anton, kes peab seal
oma identiteedimuutuse künnisel Anettede – Leenidega krüptilisi dialooge.

Tammsaare otsus abielluda tuli kõrvalistele igatahes üllatusena. Põhjali-
kem Koitjärve-uuriija August Palm nendib: „Ometi oli Tammsaare abiellu-
mine ta omastele ja sõpradele ootamatu ja mõndagi jäi selles arusaama-

tuks.” („Mis paljude juures võõrastuseks kujunes,” lisab Linde oma Tammsaare-monograafias.)

Võib küsida, kas jutukas Käthe on kõik olulise ära rääkinud. Memuaaridesse tuleb ikka suhtuda huvi ja umbusuga. Näiteks Ella Ilbak mainib oma mälestustes paari tööalast kohtumist Tuglasega, aga kogu noore neiu armumise lugu, kohtumised Tuglasega Toomemäel ja varitsemised tänavanurkadel, millest kõneleb säilinud kirjavahetus, on nendes mälestustes olemata. Seepärast küsime: kas „katastroofilise” ja „valingulise” Käthe mälestustes võib puududa midagi, mille olemasolu teeks läbinähtavaks mälestuste üldpildi, jutustuse sellest, kuidas Tammsaare teda tõrjus ja siis ometi temaga abiellus.

Vastus sellele küsimusele võib peituda Elem Treieri üleskirjutuses vestlusest Riita Hanseniga (16. VI 1977), kus seisab: „Esimene laps kaotati abordiga ära. Mis siis, kui Käthe pani lehte kuulutuse seoses rasestumisega? [---] See oleks olnud naise enesekaitse refleksi tekkinud vasturünnak!” Treieri oletus on loogiline ja seab kogu agressiivsesena käsitletud Käthe-nähtuse uude valgusesse. Samas vestluses annab Riita oma vanemate abielule ka üsna ratsionaalse seletuse: „Papale oli abielu vaja, ta oleks vananenud ja seisnud Koitjärvel, oleks enesele raisku läinud — nüüd sundis abielu teda alustama elu otsast peale. [---] Jah, raisatud nooruse hüvitamine metsikus töös — seda ta hakkas nüüd tegema.”

Riita pakub Treieri vahendusel kaks (teineteist täiendavat) versiooni, mis ajendasid Tammsaare lahkumise Koitjärvelt: hingeline üleelamine ühenduses ärakaotatud lapsega, millele pärast mõnesugust kõhklemist järgneb otsus muuta oma senist üksiklase elustiili; ja seesama lihtsalt seesmise arengu tulemusena, kui ta tajus 1919. aasta sügisel Koitjärvel selle paiga ammendumist, sealt lahkumise paratamatust ja koos sellega linnakibelust.

Sündimata lapse kohta lisatõendeid otsides hakkab üht-teist silma. Näiteks Käthe aprilli lõpus fikseeritud sõnades: „Mis pean mina tegema? Inimesed ei tea, et teie ei saa minuga abielusse astuda!” Ja teisel: „mul oli suur isiklik põhjus”, „närvid olid pingul, öösel ei saanud magada”. Ja väljavõte Antoni ignorantsest kirjast: „Palun õpetust võtta: kui tahad, et armuaeg kestaks, siis ära muretse pirisejaid. [---] Kas arsti juures oled käinud?” Ometi on seesugune allikmaterjal nii põgus, et selle najal on võimalik üksnes *fiction*’it kirjutada (ja fiktsiooni piiril seisame A. H. T. Koitjärvelt lahkumist uurides niikuinii).

Koitjärve sisemise ammendumise puhul on Käthel samuti otsustav roll. Eriti silmas pidades selle lähtekohal asuvat poisikeselikku eitust Tammsaare ignorantse kirjas: „Arvasin, et mul siin kangesti hea saab olema, aga ka selles olen eksinud: Tallinnas oleks nagu parem olnud. Võimalik, et ma eksin, aga nõnda tundub mulle — kuid Sinul pole sellega midagi pistmist.” Anton ei tunnista naljalt kunagi (ja eriti veel mitte 1919. aasta suvel), et Käthel on õigus, aga ta tunnistab — ka nende *siduvate eituste* kaudu — Käthet kui teatavat möödapääsmatut reaalsust. Ja isegi kui ta

Käthe noore-inimese-jutte tõsiselt ei võtnud, siis Käthe kui reaalsus — nii võime tagantjärele öelda — kõnetas teda. Need on osalt tema enda sõnad, mis nüüd selles Käthe-reaalsuses *siduvate eitustena* talle pähe tõusevad.

Kavatsed jäädagi kala püüdma ja jutukesti kirjutama? Neid haledaid jutukesti, kus sa püüad oma eluhirmudesse takerdunud armumisi, oma Anettesid — Leenisid vormistada mingiks üleolevaks, melanhoolseks ja venivaks draamaks, millel on väärtust ainult eesti kirjanduse arenematause taustal. Sest eesti kirjanduses võivad banaalsusedki veel mõjuda originaalselt. Nagu näiteks „Varjundites“: „Inimesed sünnivad ja sünnitavad, inimesed sigivad ja sigitavad, inimesed kasvavad, õpivad ja uurivad, aga ikka ootab kõiki sama saatus — surm. Aga milleks siis sigitada ja sünnitada, milleks õppida ja uurida, kui pole midagi muud loota!” Sellise poisikeseliku maailmavalu saatusel on unustus tolmunud riivilil. Ja sinu saatuseliku vanapoisistumine venna toanurgas, igavene suvitamine selles jõeäärse kambrikeses tummade havipeadega laua taga, kus kirjutuspuldi ääres käib sõjapidamine kogu maailmaga, aga põhiliselt on see siiski ainult *murakasõda* ja tüdrukute *marjadega pildumine* (nii et korvid tühjad — hahaa!) ja metsades *kolamine* ja *lamamine* ja *laisklemine* ja *sõnajalaõie otsimine* — sest Koitjärve-romantika on neid väheseid teemasid, mille puhul sa ei suuda oma kõige üle muigavat stiili välja pidada. Eks ole, loe ise: „Jumalik rahu, kui ainult sind võiks leida! Ja Koitjärvel leidub teda. Talvel, kui välimaal möllab tuisk ja kui teed lähevad selga, siis elab koitjärvlane kui suure jumala selja taga.”

Kavatsed jäädagi siia jutukesti kirjutama, viimasel ajal juba ka kirjan-deid koolitüdrukutele (nagu professor Ernst Saareste abikaasa meile hiljem osutab), vanapoisi edvistamisi oma iseäraklusega: „Tal pole midagi, mis teda laseks iseäranis silma paista. Lüheldane kasv, tumehallid, pea-aegu värvita silmad, õre tuhakarva juus, kujuta nina ja kohmakavõitu kõnnak ei ärata kellegi tähelepanekut.” Ja siis see Koitjärve noorerahva keskel (nagu nad fotodel palistavad seda tuhakarva suvitajat) sügenenud messia-hoiak: „Tema juures ei häbeneta nutmast, ei häbeneta olemast nõrk, väike, saamatu, rumal. Temale usaldatakse saladused, temale kurdetakse oma vigu, tõsiseid või arvatavaid pahesid. Nagu peaks tema kõiki inimeste viletsusi ja puudusi tundma ja neid ravitseda mõistma!”

Kavatsed jäädagi Koitjärvele, kavatsed jäädagi suure jumala selja taha tüdrukutele Kristuse-kirjandeid kirjutama?

Niiviisi oleks Käthe võinud armukadedalt küsida, ja tegelikult Käthe kui Anton Hanseni senise elu *siduv eit*us mingis tabamatus vormis küllap niiviisi küsiski. Nii või teisiti sündis 1919. aasta pimedatel talvekuudel suvitaja ümberasetumine perekonnapea ülesannetesse, millega kaasnes loominguiline küpsemine. Esimeseks saavutuseks oli 1917. aastal alustatud „Juuditi” ümbertöötamine menukaks lavatükiks (1921).

Kuna me ei tea midagi näidendi algkäsikirjast, siis on raske öelda, kas lõpupilt — resigneerunud Juuditi lahkumine ja eeslavale maha jääv surnud laps — oli kavandatud kohe või lisandus hiljem (eeskujuks peetud

Hebbeli „Juuditisi“ niisugust motiivi ei ole); kas Juuditi viimastes sõnades, kui ta läheb oma Simeoni ja tema koera juurde — „Mul on hirm surnud lapsukese pärast“ — on nende kirjutaja süütunnet või liigume üksnes kujundite maailmas. Vastus sõltub sellest, kui tõsiselt me Riita teadet võtame. Ja sellest omakorda sõltub, kas me astume Käthe varjust diskreetsest üle või jääb see vari meid saatma Koitjärve-teenkonna lõpuni.

3

Nüüd on viimane aeg asuda romaani vaatlemisele, et Kõrboja Annas selgust saada, nagu alguses lubatud. Aga enne seda teeme veel kummarduse härra Rein Unduskile, kelle järelkäijad me Koitjärve metsavahel mõnes mõttes oleme. Sest tema on üks esimesi, kes oma 1997. aastal avaldatud ulatuslikus uurimuses osutab Tammsaare teksti ja piibliteksti seostele. Tema lähenemine on kantud teoreetilisest kirest, ta tõestab meile selles võrdluses teksti katkematust, täheldades muuhulgas näiteks, et „Anna sõnad sobivad kokku Siinail kõneleva jumala omadega“. Üldse liigub Anna niisuguses käsitluses n.-ö. Moosese paradigmasse (järvest väljatõmbamise episood Anna ja Villu lapsepõlves kõrvutub laps-Moosese leidmisega Niiluse kaldaveest). Tõepoolest, miks ka mitte, eriti veel seetõttu, et teoreetik läheneb „Kõrboja peremehele“ ajasügavusest, piibli-poolt, ja märkab väga subtiilseid ja kummalisi seiku, mida selline piibliteksti katkematus on Tammsaare romaani jätnud. Nii et kui me nüüd teeme midagi teisiti, siis ainult niipalju, et võtame lähtekohaks Tammsaare teksti, rangelt tema enda sõnad ja osundused, eriti need, mis härra Unduskit ei ole huvitanud, ja vaatame, kuhu meid nende kaudu suunatakse.

Talupojarealismis halvasti sobituva Anna kohta saamegi kohe teada, et ta on „võoravereline“ ja „pisut kõrgemast soost“. Aga loeme edasi, loeme hästi täpselt, ja loeme nii: „Tütar ise on vististi oma kõrgema soo unustanud ja on alla läinud lihtsurelikkude hulka...“ Ja veel enam: „ta on seltsinud sellega, kellest kõik halvaks panevalt eemale hoiduvad...“

Selliseid lauseid lugedes sugeneb kergesti tunne, et need ei pärinegi realistlikust romaanist, isegi mitte romantilisest, vaid pigem mõnest sakaraalsest tekstist. Eks ole: keegi kõrgem on tulnud alla surelike hulka ja lasknud oma armu osaks saada kõige viletsamale nende hulgast. Aga hea küll, taltsutagem fantaasiat ja uurigem Tammsaare väljapanekut edasi. Otsime järgmiseks üles selle viletsa, kellest jutt, selle täiesti realistlikult untsumineva mehe. Aga olles juba sattunud teataval määral pühalikku meeolellu, paneme muidugi kohe tähele, et temaga seoses rõhutab Tammsaare ühte päeva, mille nimi on „suur ristipäev“. Jah, Villu tuleb vanglast ja astub näitelavale mitte niisama lihtsalt ühel päeval, vaid suurel ristipäeval. Ja Tammsaare peab seda vajalikuks meenutada isegi siis, kui Villu on juba surnud, ennast maha lasknud, ja koer istub tema läheduses aida

juures. „Koera seal nähes tuli eidel meelde, kuidas ta suure ristipäeva hommikul sealsamas istunud, ainult vaikselt, nagu varjaks ta mõnda saladust.” Nii andis see mõnevõrra hamsunlik koer märku, et Villu on vanglast koju saabunud.

Aga edasi. Suur ristipäev on rahvakeelne kristlik püha, nimelt taevaminemispüha, mis liikuva pühana on kalendris 40 päeva pärast esimest ülestõusmispüha. Seejuures on huvitav, et kalendaarselt on Tammsaare romaan täpselt läbi mõeldud. Veelgi enam: kalender mängib selles teoses küllaltki olulist, võiks isegi öelda – struktureerivat rolli. Romaani keskelt struktureeriv sündmus on teatavasti jaanilaupäeva pidu järve ääres. Tammsaare ütleb, et see päev on tegelikult ka Kõrboja Anna sünnipäev. See on tema sünnipäevapidu, aga keegi ei tea seda, sest vahepeal on toimunud kalendrireform – vana kalender on asendatud uuega ja selle tagajärjel on päevad paigast nihkunud. Ja Anna sünnipäev on nihkunud jaanilaupäevale. Nii lubab Tammsaare meil väga täpselt dateerida oma romaani tegevusaja. Äsjane kalendrireform asetab „Kõrboja peremehe” sündmused 1918. aasta suvesse. Ja kirikukalendrist näeme, et suur ristipäev ehk taevaminemispüha paigutus sel aastal 9. maile.

Kui tõlgiksime „Kõrboja peremehe” realistliku romaani keelde, siis peaksime ütleva umbes nii: see oli 1918. aasta 9. mai hommikul, kui Katku Villu vilet lastes aidavahe väravast sisse astus ja koer teda rõõmsalt klähvides ja saba liputades tervitas. Aga Tammsaarel – ei midagi sellist. On märkamatu saabumine ülimalt endelisel suurel ristipäeval, ja on vaikiv, liikumatu koer, kes just nagu teaks olulist saladust siit- või sealtpoolsest maailmast. Ütleksin, et see ei ole realism, see on midagi hoopis muud, see on võib-olla isegi kergekujuline kristlik müstika.

Aga liigume edasi. Kui Villu ilmumine on seotud suure ristipäevaga, siis Anna on samamoodi seotud nelipühaga. Ka seda toonitab Tammsaare mitut puhku. („Villu teab, et Kõrboja Anna käis nelipühis uuesti kodus: ta oli nelipühis mitu päeva Kõrbojal ja tegi nõmmetele ning järve äärde uusi värskaid jälgi...”) Ja samal nelipühal on Anna juba kärsitult talumaadel ringi käinud ja töömeestega vestelnud. Külapoisid on aga lubanud nelipühiks, kui Anna saabub, kiige üles panna.

Nelipüha ehk suvistepüha, püha vaimu väljavalamine ja kiriku sünnipäev, on kümme päeva pärast suurt ristipäeva, 1918. aastal pidi see olema 19. mail. Üldisemas plaanis on Anna näitelavale astumise päev looduse elujõu iga-aastase taasärkamise pidupäev. Ja nagu öeldud, liigub romaan sealt edasi haripunkti, milleks on dramaatilised sündmused Villu ja Annaga jaanipäeval.

Jaanipäev oma vee ja tule väga täpselt läbiviidud ürgse sümboolikaga näib eelmiste päevade kõrval pärinevat üksnes n.-ö. paganlikust maailmast. Aga meie oleme suurest ristipäevast ja nelipühast tulles juba üsnagi sakraalses meeolus ja küsime: kas ka jaanipäeval võiks Tammsaare romaanis olla analoogiline – niisiis kergekujuliselt kristlik-müstiline funktsioon nagu eelnevatel pühadel päevadel.

Väike müstika, salapära torkab ju kohe silma — selleks on Anna jaani-laupäevale liikunud sünnipäev. Tõepoolest, selle serveerimisega muutub Tammsaare üsna ülemeelikuks. Loeme: „Kõrboja Rein [Anna isa] ei teadnud, et tema tütrele on täna sünnipäev, keegi ei teadnud seda [---]. Preili ise ainuüksi teadis [---], sest ainult kalendri muutmise tõttu oli ta põhjuse leidnud oma sünnipäeva pühitseda sel tulede ja pidude päeval.” Ainus järeldus, mida võib nendest lausetest teha, on see, et peale Anna ei olnud terves külas keegi midagi kuulnud kalendrireformist, et mitte keegi, isegi Anna isa ei teadnud, et kõigi nende sünnipäevad on kalendris uuele päevale nihkunud. Siin on Tammsaare salapära loomisel elulise loogika täielikult ohverdanud. Aga mille nimel? Milleks üldse see mäng Anna sünnipäevaga? Sest Anna vanusel (vist 27) ega muul sünnipäevaga seostuval ei ole järgnevas arengus õieti mingit tähtsust.

Aga võib-olla saab Anna salajane sünnipäev siiski tähenduse, kui tule-tame meelde, et jaanipäev on kristlikus traditsioonis Ristija Johannese sünnipäev. Kui meenutame, et Anna oli keegi, kes oli unustanud oma kõrgema soo ja tulnud alla lihtsurelike juurde. Muidugi ei ole mingit otsest silda nende kahe tegelase vahel, kelle sünnipäev on peaaegu ühel päeval. Aga silmas pidades, millise kavakindlusega toob Tammsaare mängu taevamineku- ja nelipüha, võib ka Anna ning Ristija Johannese sünnipäevade kokkulangemises (või õieti nende üsnagi demonstratiivses kokkuvii-mises) näha varjatud vihjet: et keegi, kes on olulisem kui Anna ja Villu, kui need sakraalsele maastikule astunud tegelased, on veel tulemas.

Nagu näeme, ei struktureeri „Kõrboja peremeest” mitte lihtsalt kalendrireform ega uus kalender, vaid kirikukalender. Muidugi, Koitjärve küla, mille talituste seas oli kindel koht pühapäevasel käigul Kuusalu kirikusse, elas samuti kirikukalendri rütmis. (Tammsaaregi mainib oma ignorantses Käthe-kirjas: „Täna hommikul tõi mulle üks tuttav musta tedrekuke, kelle ta mängust lasknud; selle söön Suurel Ristipäeval.”) Nii et see avastus ei tarvitse üllatada autori puhul, keda on ikka peetud kiriku-vastaseks. Ometi on just seetõttu õige hetk küsida, kas me ei ole läinud tõlgendamise tuhinas liiga kaugele, kas me ei ole Tammsaare romaanis nagu näitusel ringi liikudes hakanud omistama tavalistele asjadele era-kordset tähendust?

Kuid midagi pole parata, autor ise julgustab meid edasi minema ja rohkem nägema. 1928. aastal avaldas Tammsaare ajakirjanikule nõrdi-must „Kõrboja peremehe” vastuvõtu üle. Ta ütles: „Mind pani jahmatama otse lugu „Kõrboja peremehega”. Seal minu poolt antud lõpupilt pidi mi-nu teada väga tähendusrikkaks kujunema — Villu on surnud, lootusetu peretütar tuleb, kuid seal näeb ta sauniku tüdrukut lapsega istuvat pu-naste marjade keskel ja ta muudab enese otsust linna minna. Kuid ükski meie arvustaja ei ole seda sümboolset pilti taibanud [---]. Meil Eestis ei ole peremeest, meie peame selle ise kasvatama ja laps istub juba rõõmu- ja lootusrohkete punamarjade keskel. Inimesed loevad teosest pessimismi, kuid ei näe seda kõige optimistlikumat lõpuakordi.”

Niisiis rõhutab autor oma teose sõnumi optimismi, rõõmu- ja lootus-

rohkust. Kui oleme romaani lugenud mõneti religioosnes võtmes, siis sobib see oma loomult niisuguse hoiakuga. Aga kui tulla tagasi realistlikuma vaateviisi juurde, peremehe-probleemi kui tollase talupoegliku Eesti täiesti realistliku probleemi juurde, siis on „Kõrboja peremehe” lõpulahenduse ülioptimismist raskem aru saada — ja küllap nii mõtlesid ka omaaegsed üsnagi talupoeglikud kriitikud. Sest tegelikult on väljavaade ikkagi murelik — meestest Anna ümber pole saanud asja. Tema isa on viljatu unistaja, tema armastatu lebab surnult aidas. Ja nüüd on tal oma lagunevasse tallu viia ainult üks vaene tüdruk ja tema väikene laps. Talumajanduse vaatenurgast ei ole see siiski üleliia optimistlik lahendus.

Kuid meil ei ole tegemist praktilise probleemiga, vaid, nagu Tammsaare ütleb, sümboolse pildiga, liiatigi veel sellisega, mida ükski arvustaja polnud taibanud.

Päris selge, et autor ei saanud oma sümboolikat üksipulgi lahti seletada. Kuid ta sõna otseses mõttes näitab meile tõlgenduse teed. Jah, ta näitab seda meile peaaegu et meeletult.

Romaani viimane peatükk, stseen lapsega, on üsna lühike, kogutud teostes viis ja pool lehekülge pikk. Anna kohtab Evit lapsega, nad vestlevad ja lähevad siis Kõrbojale. Kuigi Villu ja Evi järeltulija on varasemast teada, on selles stseenis tegu omamoodi lapse leidmisega, vähemalt Anna vaatenurgast.* Igatahes on tegu Kõrboja ümmiku ootamatu lahendusega. Laps istub keset punaseid marju, „punaselt valuvaid pohli”. Kusjuures Annale tundub, et ema hoiab last süles nõnda, et sealgi männi all, kus ta istub, peaksid punased marjad kasvama. (See mõistatuslik lause vihjab arvatavasti arhetüüpsele madonna-poosile.) Ja see punaste marjade seas istumise motiiv kordub lühikeses peatükis täpselt kümme korda. See rütmistab peatüki just nagu kordustele ülesehitatud rahvalauluks või muusikapalaks või mantraks. Ja pangem tähele, isegi põgusas vastuses ajakirjanikule, mida äsja tsiteerisin, jõudis Tammsaare punaseid marju mainida kahel korral.

Soome folklooris esineb rahvusvaheline legend neitsi Maarjast, kes marju süües saab käima peale, ja kuigi ühiskond seda talle pahaks paneb, sünnitab poeglapse, keda ootab suur tulevik. Lönnrot on selle motiivi põiminud „Kalevala” finaali, kus Marjatta niiviisi sündinud poeg pühitsetakse Karjala kuningaks. Väinämöinen isegi vihastab selle peale, läheb ära ja ähvardab veel tagasi tulla, aga on selge, et selle kujundiga, Väinämöineni asendamisega pühast vaimust sündinud kuningaga, on Lönnrot viidanud mütoloogilise eelaja ja kristliku ajaarvamise murdepunktile. Sama motiivi on August Annist tagasihoidlikumalt rakendanud oma eeposes „Lauluema Mari lugu”, kus punaste marjade söömisest sünnib Päeva

* Lapse leidmine viitakski praeguses kontekstis eeskätt Moosese leidmisele: „Siis tuli vaarao tütar alla jõe äärde enmast pesema; ta toaneitsid aga kõndisid jõe kaldal. Kui ta nägi laegast kõrkjate sees, siis läkitas ta oma ümmardaja ja laskis selle ära tuua. Kui ta avas ja nägi last, vaata, siis nuttis üks poeglaps!” 2 Mo 2: 5-6.

poeg, kellest saab orjade abimees.

Tammsaare, kes ütleb, et oli „Kalevipoja“ poleemikate ajal läbi lugenud kõik olulisemad eeposed, võis „Kalevalat“ lugeda M. J. Eiseni tõlkes. Marjatta ja pohlade kohtumine, tõeline muinaserootika, on tõlkes hästi edasi antud.

*Marjatta, häbelik neiu,
Läksi natukese maada,
Läksi marja vaatamaie,
Punapohla noppimaie...
[---]
Võttis vahva vembla kätte,
Lõi sellega marja maha.
Mari aga maasta tõusemaie
Kaunistele kingadele,
Puhastele põlvedele.
Puhastelta põlvedelta
Helevile hõlmadele.*

*Vöö peale ta tõusis siita.
Vöö pealta rinde peale,
Rindadelta lõugadele,
Lõugadelta huulte peale,
Siit aga suhu sulpsatasi,
Kargas keerdes keele peale,
Keelelt kurguje libises,
Kurgust kõhtu lipsatasi.*

*Marjatta, häbelik neiu,
Virgus sellest, sirgus sellest,
Hakkas paksuks paisumaie...
[---]
Ma pean suure mehe saama,
Suure sünni sünnitama
Kes võib teisi valitseda,
Kel võim Väinämö ülegi!*

Sama ekstaatiline, rahvalaululine on marja-maarja-motiiv „Kõrboja peremehe“ finaalis. Loeme ka seda nagu luuletust.

*Keset punaseid valuvaid pohli
Inimene istub ja hoiab last süles
Laps magab rahulikult tema süles
Keset punaseid marju*

*Magab keset punaseid marju
 Neid oli nii hirmus palju
 Siin metsa all valumas
 Tõusis punaste marjade keskelt
 Leidnud nutva ema süles
 Keset valuvaid marju
 Peremehe leidnud
 Punaste marjade keskelt*

Pole kahtlust, et need ekstaatiliselt punetavad marjad „Kõrboja peremehe” finaalis on needsamad, mida maitsevad Marjatta ja Mari. Ja et selle kujundi kaudu kujutatakse eestipärasel viisil Lunastaja sündi Kõrboja maastikus, mille sakraalsuse kohta on meile romaani jooksul eelnevalt antud mitmeid ettevalmistavaid viiteid. Need marjad, mida Anton Koitjärvel tüdrukutega mängides pildus *kuni korvid tühjad*, on metafooris täidetud vaimu imejõuga. Sealt siis see eriline rõõmu- ja lootuserohkus! Ja veel enamgi, sealsamas täitub Anna isa unistus, Kõrboja hakkab helisema, helisevad nõmm ja raba — „kõik liigub ja heliseb”. Me peame jätkama kirjaniku osundatud kontekstis ja ütleva — see on *musica universalis*, sfääride muusika seal „Kõrboja peremehe” viimases peatükis, mis tervitab lapse sündi, seesama kaasakõlamine suures vaikuses, mida leitnant Glahn kuuleb oma ülemaises jumala-elamuses —, ja ühtlasi näeme, kui avar sotsiaalne kandepind on Tammsaare religioosel elevusel võrreldes Hamsuni individualistliku vastandumisega maisusele.

Tammsaare oli „Noor-Eesti” kaasaegne ja nooreestlaste üheks taotluseks oli folkloori kasutamine moodsa kirjanduse loomisel. Selles nähti nii kunstilise eheduse allikat kui ka patriotismi. Ja Tammsaare on selle taotluse realiseerinud „Kõrboja peremehe” suurejoonelises lapse sünni visioonis. (Mis paratamatus Käthe-reaalsuses vaadatuna tähistab mõistagi ka mehe, Villupoegvillu taassündi.)

Punaste marjade optimismi on ka 1920. aastate vaimus, mil Tammsaare oli Eesti Vabariigi väljavaadete suhtes küllaltki lootusrikkalt meelestatud. (Kui lugeda 1978. aastal ilmunud mälestuste kogumikku, siis võib jälgida, kui peene kääritõoga on nõukogude tsensuur Tammsaare optimisile viitavad laused või lauseosad tekstidest eemaldanud.) Teist korda pöördub Tammsaare piibli- ja folkloorimotiivide poole romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan”, kui 20-ndate lootusrikkus on asendunud 30-ndate raske skepsisega ja teoses on tunda Johannese Ilmutuse apokalüpsisehõngu. Aga praegu on meil võimalus püsida „Kõrboja peremehe” juures, mis poetiseerib lunastuse võimalikkust lihtsate surelike maailmas. Ja mis on ühtlasi ühe ajaarvamise alguspunkt eesti kirjandusloo kalendris — see tähistab Anton Hanseni lahkumist Koitjärvelt, A. H. T. väljaastumist suure jumala selja tagant.